

Biskupi i prezbiterzy w Kościele w Rzymie w I i II wieku (część 2)

Bishops and Presbyters in the Church of Rome in the 1st and 2nd Century (part 2)

Ks. Leszek Misiarczyk¹

Abstract: All sources relating to the Church of Rome confirm that it was led by *πρεσβύτεροι* in the sense of “elders”, or superiors of the community, sometimes identified with *ἐπίσκοποι*. However, never in sources related to Rome, was the term *πρεσβύτεροι* understood as the second degree of the ecclesiastical hierarchy, as in the *Epistles* of Ignatius of Antioch. The task of these bishops and elders was *λειτουργία*, i.e., leadership of the community, celebration of worship, as well as charity to needy brethren. However, nowhere in the sources does the phrase like “college of presbyters” appear. We have all been too seduced by the perspective of the *Epistles* of Ignatius of Antioch, in which a three-degrees hierarchy appears, and presbyters are the second degree of the Church hierarchy. On the other hand, depending on the evaluation of the list of bishops of Rome cited by Irenaeus, it cannot be ruled out that there was a monarchical episcopate in the Roman Church from the beginning, and the bishops continued to be referred to by the old generic term *πρεσβύτεροι* – “elders”, as the superiors of the community. The meeting of Polycarp, bishop of Smyrne and pope Anicetus confirms that in the middle of the II century there was a single bishop in Rome.

Keywords: bishops; presbyters; the Church of Rome

Tematyka roli biskupów i prezbiterów w Kościele pierwotnym doczekała się w ostatnich dziesięcioleciach licznych opracowań zarówno w językach obcych, jak i polskojęzycznych, które obejmują różne jej aspekty.² Ja sam w artykule *Biskupi i prezbiterzy w Kościołach*

¹ Ks. prof. dr hab. Leszek Misiarczyk, Instytut Historii, Wydział Nauk Historycznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, Polska; e-mail: l.misiarczyk@uksw.edu.pl; ORCID: 0000-0002-9511-6174.

² Por. najważniejsze J. Rostworowski, *Charakter i znaczenie biskupstwa w pierwszych dwóch wiekach dziejów Kościoła*, Kraków 1925; S. Nagy, *Prezbiterzy w pierwotnej gminie jerozolimskiej*, RTK 8/1 (1961) s. 5-22; S. Nagy, *Hierarchia kościelna w okresie misyjnej działalności św. Pawła*, RTK 11/2 (1964) s. 55-79; S. Nagy,

I i II wieku (Jerozolima, Azja Mniejsza i Grecja, Antiocha), cz. I zająłem się szczegółową analizą źródeł z I i II wieku na temat roli biskupów i prezbiterów we wspólnotach chrześcijańskich w Jerozolimie, Azji Mniejszej, Grecji i Antiochii Syryjskiej³. Opracowanie stawiało sobie za cel

Hierarchia Kościelna w ostatnim okresie życia św. Pawła, RTK 13/2 (1966) s. 23-44; P. Burke, *The Monarchical Episcopate at the End of the First Century*, JES 7 (1970) s. 499-518; E. Dassmann, *Zur Entstehung des Monoepiskopats*, JACH 17 (1974) s. 74-90; E. Dassmann, *Hausgemeinde und Bischofsamt*, w: *Vivarium: Festschrift Theodor Klauser zum 90. Geburtstag*, Münster 1984, s. 82-93; G. Schollgen, *Monoepiskopos und monarchischer Episkopat: Eine Bemerkung zur Terminologie*, ZNW 77 (1986) s. 146-151; J.T. Burtchael, *From Synagoge to Church: Public Services and Offices in the Earliest Christian Communities*, Cambridge 1992; A. Brent, *The Ignatian Epistles and the Three-fold Ecclesiastical Order*, JRH 17 (1993) s. 18-32; M. Simonetti, *Presbiteri e vescovi nella Chiesa del I e II secolo*, VChr 22 (1996) s. 115-132; A. de Halleux, *Ministers in the Didache*, w: *The Didache in Modern Research*, red. J.A. Draper, Leiden 1996, s. 300-320; J.D. Zizioulas, *Eucharist, Bishop, Church: The Unity of the Church in the Divine Eucharist and the Bishop During the First Three Centuries*, Eugene 2001; H. Pietras, *Od prezbiteratu do kapłaństwa: ewolucja pojęć i urzędu*, SB 3 (2002) s. 5-17; J. Ihnatowicz, *Dlaczego prezbiter nie może udzielać święceń? Biskup i prezbiter w pierwotnym Kościele*, KST 2 (2003) s. 213-232; M. Simonetti, *Roma cristiana tra vescovi e presbiteri*, VChr 43 (2006) s. 5-17; F. Rivas Rebaque, *Los obispos en Ignacio de Antioquía: Cuadros sociales dominantes de la memoria colectiva Cristiana*, EE 83 (2008) s. 23-49; D. Kasprzak, *Teologia kapłaństwa i urzędu kapłańskiego w I wieku chrześcijaństwa*, RBL 63/2 (2010) s. 101-125; W. Bielak, *Kilka uwag na temat początków urzędu biskupiego w ujęciu historycznym*, VoxP 30/55 (2010) s. 63-76; J. Wagner, *Die Anfänge des Amtes in der Kirche. Presbyter und Episkopen in der frühchristlichen Literatur*, Tübingen 2011; M. Skierkowski, *Od Apostołów do biskupów – trzy drogi*, STBLD 29 (2011) s. 29-55; A. Stewart, *The Original Bishops*, Grand Rapids 2014; A. Zawadzki, *Sylwetka i funkcja prezbitera w pierwszych wspólnotach chrześcijańskich na podstawie autentycznych listów św. Pawła (lata 50-67 po Chr.)*, ŁST 25/3 (2016) s. 25-42; P.F. Bradshaw, *Presbyteroi in the First Two Christian Centuries*, w: *Papers presented at the Eigtheenth Internantional Conference on Patristic Studies held in Oxford 2019*, t. 3: *Deacons and Diakonia; Bishops, Presbyters and Laypeople*, red. M. Vincent – A. Smetts – B.J. Koet, Studia Patristica 106, Leuven – Paris – Bristol 2021, s. 71-76.

³ L. Misiarczyk, *Biskupi i prezbiterzy w Kościołach I i II wieku (Jerozolima, Azja Mniejsza i Grecja, Antiocha), cz. I*, VoxP 91 (2024) s. 435-466. W tym opracowaniu błędnie przypisałem H. Pietrasowi bezkrytyczne powielanie poglądów M. Simonettiego. Jednak w artykule *Od prezbiteratu do kapłaństwa: ewolucja pojęć i urzędu* („Studia Bobolanum” 3 (2002) s. 5-17) na s. 6 wyraźnie stwierdza coś zgoła przeciwnego: „Wydaje się, że do końca pierwszego wieku w większości wspólnot był jeden taki przewodniczący [podkreślenie autora artykułu], który miał do pomocy diakonów. Nie ma na to bezpośrednich dowodów, ale biorąc po uwagę fakt, że później zawsze występują

analizę jeszcze raz wszystkich źródeł dotyczących wspomnianych w tytule rejonów geograficznych, w których pojawiają się terminy ἐπίσκοπος i πρεσβύτερος/πρεσβύτεροι, oraz doprecyzowanie rozumienia w nich terminu πρεσβύτεροι. Manlio Simonettiego bowiem, wybitny włoski badacz antyku chrześcijańskiego, doszedł do wniosku, analizując te źródła, że początkowo wspólnotami chrześcijańskimi, także w Rzymie, kierowało kolegium prezbyterów, a nie jeden biskup⁴. Episkopat monarchiczny utwierdziłby się, jego zdaniem, najwcześniej, bo już w latach 120-140 we wspólnotach Pawłowych w Grecji i Azji Mniejszej (Listy Pasterskie) i Antiochii Syryjskiej (*Listy Ignacego*), a najpóźniej w Rzymie, za pontyfikatu papieża Wiktora (189-190), a w Aleksandrii za rządów biskupa Demetriusza (189-232)⁵.

We wspomnianym artykule pisałem, że Simonetti w swojej hipotezie nie precyzuje wyraźnie, jak rozumie termin πρεσβύτεροι w źródłach I i II wieku. Dzisiaj już wiemy, że termin ten w tekstach Nowego Testamentu i pozakanonicznych pismach wczesnochrześcijańskich I i II wieku początkowo posiadał zbiorcze znaczenie „starszych” jako przełożonych wspólnoty, do których należeli prawdopodobnie również biskupi, a w niektórych wspólnotach, jak np. Pawłowych pod koniec I wieku czy w Antiochii na przełomie I i II wieku, oznaczał drugi stopień w hierarchii kościelnej⁶. Takie rozumienie prezbyterów jako „starszych” przedstawia jeszcze Ireneusz pod koniec II wieku, pisząc o biskupach Rzymu. Równolegle do tego, a nie jak twierdził Simonetti później, toczył się w Azji Mniejszej i Antiochii Syryjskiej drugi bardzo ważny proces

sioódemkami, a i w Dz 6,1 jest mowa o nałożeniu rąk na siedmiu wybranych mężów (bez używania tytułu „diakon”), jest prawdopodobne, że przynajmniej w większych wspólnotach było ich siedmiu. Wyjątkiem zdaje się być kościół jerozolimski, gdzie od początku mamy do czynienia z kolegium Dwunastu. Widać też, że chodziło o jego kompletność, gdyż apostołowie po zdradzie i śmierci Judasza dokooptowali Macieja. Jak to było później, nie wiadomo. Euzebiusz z Cezarei pisze, że apostołowie mieli pozostać na miejscu przez 12 lat (*Historia Kościelna* V 18, 14). Wiedział skądś, że po śmierci Jakuba apostołowie wybrali jego następcę (III 11)”. Przepraszam H. Pietrasa za niedokładne przytoczenie jego myśli.

⁴ Por. M. Simonetti, *Presbiteri e vescovi nella Chiesa del I e II secolo*, VetChr 22 (1996) s. 115-132; M. Simonetti, *Roma cristiana tra vescovi e presbiteri*, VetChr 43 (2006) s. 5-17.

⁵ Por. Simonetti, *Presbiteri e vescovi*, s. 130-132; Simonetti, *Roma cristiana*, s. 15-17.

⁶ Por. J. Wagner, *Die Anfänge des Amtes in der Kirche. Presbyter und Episkopen in der frühchristlichen Literatur*, Tübingen 2011, s. 21-22.

potwierdzony przez Listy Pasterskie i właśnie *Listy* Ignacego z Antiochii, w którym krystalizuje się rozumienie terminu *πρεσβύτερος* jako drugiego stopienia w hierarchii kościelnej i rozszerza na inne wspólnoty. Podobnie termin *ἐπίσκοποι* rozumiany był dwójako w interesującym nas okresie. W sensie ogólnym oznaczał „nadzorcę/stróża/opiekuna” nad wspólnotą i obejmował wszystkich, którzy mieli takie zadanie, a z czasem przyjął znaczenie tego najważniejszego i jedyne biskupa stojącego na czele wspólnoty⁷. Musimy dokładnie badać kontekst występowania tych terminów, aby dobrze zrozumieć ich właściwe znaczenie, bo w przeciwnym razie można dojść do błędnego wniosku, że biskupi na zmianę byli prezbiterami i pełnili ich funkcje, a prezbiterzy – biskupami i również pełnili ich funkcje. Taki obraz wyłania się rzeczywiście ze źródeł I i II wieku, ale tylko w przypadku rozumienia *πρεσβύτεροι* jako zbiorczego określenia na „starszych”, a *ἐπίσκοποι* – jako ogólnego określenia „nadzorców” wspólnoty, ale źródła nie potwierdzają w żadnym wypadku wymiennego stosowania terminów *πρεσβύτεροι* rozumianych jako drugi stopień w hierarchii kościelnej, a *ἐπίσκοπος* jako episkopatu monarchicznego. Simonetti zatem, twierdząc, że wspólnotami chrześcijańskimi w Jerozolimie, Azji Mniejszej i Grecji kierowali prezbiterzy, miał rację, jeśli termin *πρεσβύτεροι* rozumieć ogólnikowo jako „starszych” wspólnoty, ale nie ma racji, jeśli należałoby ich rozumieć, tak jak w Antiochii, jako drugi stopień hierarchii kościelnej.

W niniejszym opracowaniu chciałbym zająć się rekonstrukcją funkcji biskupów i prezbiterów w Kościele w Rzymie, opierając się na analizie tekstów źródłowych, takich jak *I List do Koryntian* Klemensa Rzymskiego, *Pasterz* Hermasa, i informacji na temat „starszych” Kościoła Rzymskiego w *Adversus Haereses* Ireneusza z Lyonu. Terminy greckie *πρεσβύτερος/πρεσβύτεροι* i *ἐπίσκοπος/ἐπίσκοποι* pojawiają się kilkadziesiąt razy w pismach Ojców Apostolskich, z tego kilkanaście razy w źródłach związanych z Rzymem, czyli w *I Liście do Koryntian* Klemensa Rzymskiego oraz *Pasterzu* Hermasa⁸. Zobaczmy teraz kontekst ich występowania i znaczenie.

⁷ Por. A. Stewart, *The Original Bishops*, Grand Rapids 2014, s. 187-298; P.F. Bradshaw, *Presbyteroi in the First Two Christian Centuries*, w: *Papers presented at the Eighteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 2019*, t. 3: *Deacons and Diaconia; Bishops, Presbyters and Laypeople*, red. M. Vincent – A. Smetts – B.J. Koet, *Studia Patristica* 106, Leuven – Paris – Bristol 2021, s. 71-76.

⁸ Por. E.J. Goodspeed, *Index Patristicus sive Clavis Patrum Apostolicorum Operum*, Leipzig 1907, s. 87-88, 204.

1. Biskup/biskupi (ἐπίσκοπος/ἐπίσκοποι)

Analizy warto rozpocząć od *I List do Koryntian* Klemensa Rzymskiego, który, jak wiemy, powstał we wspólnocie Kościoła rzymskiego pod koniec I wieku i adresowany był do Kościoła w Koryncie z powodu podziałów, jakie w nim nastąpiły⁹. W tekście nie ma nic na temat autorstwa Klemensa tego *Listu*, ale jest to atrybucja późniejsza, choć zapewne pojawiła się już w II lub III wieku¹⁰.

Autor *I List do Koryntian*, jak zobaczymy, używa zamiennie terminów πρεσβύτερος/πρεσβύτεροι i ἐπίσκοπος/ἐπίσκοποι, stąd nie zawsze jest łatwo śledzić tok jego rozumowania. Rozpocznijmy od analizy fragmentów dotyczących biskupów. Po raz pierwszy termin ἐπίσκοπος/ἐπίσκοποι pojawia się w 42,4-5. Autor przekonuje na początku tego rozdziału, że Apostołowie głosili Ewangelię, którą otrzymali od Jezusa Chrystusa, Chrystus zaś został posłany przez Ojca. Apostołowie, przekonani i umocnieni w wierze po zmartwychwstaniu Chrystusa, wyruszyli na cały świat głosić dobrą nowinę o zbawieniu i w tym kontekście pojawia się interesujący nas fragment 42,4-5:

Nauczając po różnych krajach i miastach spośród pierwocin [swojej pracy] wybierali ludzi wypróbowanych duchem i ustanawiali ich biskupami i diakonami dla przyszłych wierzących (εἰς ἐπισκόπους καὶ διακόνους τῶν μελλόντων πιστεῦειν). A nie jest to nic nowego. Przed dawnymi wiekami pisano o biskupach i diakonach (περὶ ἐπισκόπων καὶ διακόνων). Tak bowiem mówi gdzieś Pismo Święte: „Ustanowię biskupów ich w sprawiedliwość (Καταστήσω τοὺς ἐπισκόπους αὐτῶν τοὺς ἐπισκόπους αὐτῶν ἐν δικαιοσύνη), a diakonów ich w wierze (καὶ τοὺς διακόνους αὐτῶν ἐν πίστει)”¹¹.

⁹ Por. W.D. Lebek, *Das Datum des ersten Clemensbriefes*, w: *Von Homer bis Landino. Beiträge zur Antike und Spätantike sowie zu deren Rezeptions- und Wirkungsgeschichte*, red. B.R. Suchla, Berlin 2011, s. 133-206.

¹⁰ Por. J. Quasten, *Patrologia*, t. 1, Casale Monferrato 1980, s. 46-55; M. Starowieyski, *Interwencja Biskupa Rzymu – św. Klemens Rzymski*, w: *Pierwsi świadkowie*, red. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, s. 45-50; P.F. Beatrice, *Clemente Romano*, NDPAC I 1073-1077; B. Pouderon, *Clément de Rome, Flavius Clemens et le Clément juif*, w: *Studi su Clemente Romano*, red. P. Luisier, Orientalia Christiana Analecta 268, Rome 2003, s. 197-218.

¹¹ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I* 42, 4-5, ed. J.B. Lighfoot – J.R. Harmer, *The Apostolic Fathers. Greek Text and English Translation of their Writings*, Grand Rapids 1992, s. 74, tł. A. Świderkówna, *Pierwsi świadkowie*, BOK 10, Kraków 1998, s. 70.

Tekst wyraźnie potwierdza, że urzędy biskupów (ἐπισκόπους) i diakonów (διακόνους) zostały ustanowione przez Apostołów i autor *Listu* opiera je na wersecie Iz 60,17, modyfikując go na użytek swojej argumentacji. Ponieważ *List* powstał w języku greckim, należałoby oczekiwać tutaj cytatu ze Starego Testamentu według Septuaginty, ale nie pochodzi on dokładnie z tej wersji. W Septuagincie czytamy bowiem: „Dam twoich rządzących w pokoju i twoich nadzorców (biskupów) w sprawiedliwości (δώσω τοὺς ἄρχοντάς σου ἐν εἰρήνῃ καὶ τοὺς ἐπισκόπους σου ἐν δικαιοσύνῃ)”. Werset został wyraźnie zmieniony po to, aby stanowił fundament biblijny dla urzędu biskupów i diakonów, trudno jednak rozstrzygnąć, czy zmienił go autor *Listu*, czy też korzystał z wersji tekstu biblijnego zmienionego już wcześniej. Tekst nie mówi jednak nic na temat funkcji czy zadań, jakie mieliby pełnić owi biskupi i diakoni we wspólnocie. Jedynie z wcześniejszego kontekstu można się domyślać, że mieli oni kontynuować misję Apostołów, czyli nauczanie i głoszenie Ewangelii przyszłym wierzącym (τῶν μελλόντων πιστεύειν)¹². Warto również zauważyć, że nie są w ogóle wzmiankowani w tym fragmencie przebiterzy.

Drugim fragmentem, w którym pojawia się termin ἐπίσκοπος/ἐπίσκοποι, jest 44,1-4. Autor stwierdza w nim zaraz na początku:

Także nasi Apostołowie wiedzieli od Pana naszego Jezusa Chrystusa, że będą spory o godność biskupią (ὅτι ἔρις ἔσται ἐπὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπισκοπῆς). Z tego też powodu, w pełni świadomi, co przyniesie przyszłość (τὴν αἰτίαν πρόγνωσιν εἰληφότες τελείαν), wyznaczyli biskupów i diakonów (τοὺς προειρημένους), a później dodali jeszcze zasadę (καὶ μετὰ ἐπινομήν δεδοκάσιν), że kiedy oni umrą, inni wypróbowani mężowie mają przejąć ich posługę (διαδέξωνται ἕτεροι δεδοκιμασμένοι ἄνδρες τὴν λειτουργίαν αὐτῶν)¹³.

Zacznijmy od pewnych uwag na temat polskiego tłumaczenia tego fragmentu, gdyż budzi ono wiele wątpliwości. A. Świderkówna przetłumaczyła „spory o godność biskupią”, ale wyrażenie ἐπὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπισκοπῆς oznacza raczej spory „o urząd biskupstwa”. Dalej, πρόγνωσιν εἰληφότες oznacza, że Apostołowie otrzymali pełne wcześniejsze poznanie od Boga, a nie, że byli w pełni świadomi. Chodzi tutaj bardziej

¹² Por. J. Rostworowski, *Charakter i znaczenie biskupstwa w pierwszych dwóch wiekach dziejów Kościoła*, Kraków 1925, s. 115-132.

¹³ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I* 44, 1-2; Lighfoot – Harmer, s. 77; BOK 10, s. 70-71.

o objawienie wewnętrzne, niż o wzrost w samoświadomości. Następnie w tekście mamy zwrot κατέστησαν τοὺς προειρημένους, który dosłownie oznacza „ustanowili wcześniej wspomnianych”. Bezpośredni kontekst nie wymienia jednak diakonów, tylko samych biskupów. Pojawiają się oni, co prawda, w 42,4, ale dołączanie tutaj diakonów jest, moim zdaniem, nadużyciem tłumaczki. Kontekst bezpośredni dotyczy duchownych złożonych z urzędu we wspólnocie korynckiej i w bezpośrednim kontekście 44,1-5 autor *Listu* wymienia jedynie biskupów i „starszych”, gdyż oni stali na czele wspólnoty, nie zaś diakoni: najpierw tekst wspomina, że Apostołowie wiedzieli od Chrystusa, że w przyszłości będą spory o biskupstwo, nie o diakonat, więc „wcześniej wspomniani” to tylko biskupi. Niewykluczone zresztą, że określenie biskupi i wspomniani „starsi” to jedna i ta sama grupa. Dalej, zwrot μεταξύ ἐπινομήν δεδωκάσιν lepiej przetłumaczyć „i potem nadali urzędowi trwałość”, tak że jeśli oni umrą, inni zaaprobowani mężczyźni (ἄλλοι δεδοκιμασμένοι ἄνδρες) powinni ich zastąpić w posłudze (λειτουργίαν). Apostołowie zatem dzięki Chrystusowi wiedzieli, że w przyszłości będą spory o urząd biskupi, dlatego dzięki uprzedniej wiedzy, jaką otrzymali, ustanowili biskupów, a potem nadali temu urzędowi (to lepsze tłumaczenie niż „godność”) trwałość w ten sposób, że jeśli oni umrą, inni zaakceptowani przez nich mężczyźni przejmą ich posługę. Jeśli zaś chodzi o zadania biskupów, autor *Listu* określa je za pomocą terminu λειτουργία, i jest to najstarsze użycie tego terminu w źródłach wczesnochrześcijańskich. Zatem biskupi mieli sprawować λειτουργία, ale, jak wiemy, termin ten oznaczał początkowo w grece chrześcijańskiej „publiczną służbę/posługę” albo „czynności kultowe”¹⁴. W przypadku biskupów obejmowałby to posługę, która oznaczała zarówno publiczną służbę, jaką było kierowanie lokalną wspólnotą chrześcijan, jak też celebrację kultu. Ponieważ biskupi są tutaj wspomniani w liczbie mnogiej, trudno zatem rozstrzygnąć, czy chodzi tutaj o episkopat monarchiczny z jednym biskupami stojącymi na czele różnych wspólnot, czy bardziej o pierwotne znaczenie etymologiczne jako „nadzorcy/stróża/opiekuna”.

W 44,3 autor *Listu* przestrzega członków wspólnoty korynckiej, że nie jest rzeczą słuszną odsuwać od tej posługi ludzi, którzy albo zostali wyznaczeni jeszcze przez Apostołów, albo później przez innych wybitnych mężów, za zgodą całego Kościoła lokalnego, i pełnili wspomnianą posługę (λειτουργήσαντας) w sposób nienaganny, z pokorą, którym

¹⁴ Por. R. Popowski, *Wielki Słownik Grecko-Polski*, Warszawa 1997, s. 365.

wszyscy od dawna dają dobre świadectwo. I potem w 44,4 pojawia się interesujący fragment: „I nie mały byłby to błąd pozbawić godności biskupiej tych, co składają ofiary w nieskazitelnej pobożności (ἀμαρτία γὰρ οὐ μικρὰ ἡμῖν ἔσται, ἐὰν τοὺς ἀπέμπτως καὶ ὁσίως προσενεγκόντας τὰ δῶρα τῆς ἐπίσκοπῆς ἀποβάλωμεν)”¹⁵. Oryginał grecki jest o wiele mocniejszy niż tłumaczenie polskie: „Byłoby niemałym naszym grzechem”, a nie tylko „błędem”. Dalej, A. Świderkówna przetłumaczyła τὰ δῶρα przez „ofiary”, ale lepiej chyba byłoby zostawić to jako „dary” z szerszym znaczeniem, podobnie jak τῆς ἐπίσκοπῆς oddała przez „godności biskupiej”, ale lepiej byłoby oddać to przez „urząd biskupstwa”. Na to, że rozumienie τῆς ἐπίσκοπῆς jako tylko „godność biskupia” jest błędne zarówno w poprzednim fragmencie, jak i teraz, wskazuje użycie terminu λειτουργία. Autor kładzie bardzo duży nacisk na to, że „nie jest rzeczą słuszną odsuwać od tej posługi (τούτους οὐ δικαίως νομίζομεν ἀποβάλλεσθαι τῆς λειτουργίας) biskupów pełniących ją godnie. Zatem chodzi tutaj o odsunięcie ich od pełnienia konkretnych funkcji w publicznej służbie wspólnocie i celebracji kultu, a nie tylko pozbawienie samej godności, która nie wiązałaby się z żadną funkcją.

Z kolei w 50,3 pojawia się użycie wyrażenia ἐν τῇ ἐπίσκοπῃ w znaczeniu „w godzinie przyjscia/w nawiedzeniu królestwa Chrystusa (ἐν τῇ ἐπίσκοπῇ τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ)”¹⁶, ale jest to poza kontekstem naszych rozważań o roli biskupów w pierwotnych wspólnotach. Ostatni raz termin „biskup” pojawia się w tzw. Wielkiej modlitwie końcowej w rozdziale 59, gdzie sam Bóg jest określany jako „Stwórca i Opiekun każdego ducha (τὸν παντὸς πνεύματος κτίστην καὶ ἐπίσκοπον)”¹⁷. Zauważamy tutaj bardzo ciekawą rzecz, a mianowicie, że sam Bóg jest nazwany ἐπίσκοπον w znaczeniu „opiekun, stróż”, co wskazuje na to, że źródło chrześcijańskiego użycia tego terminu należy szukać raczej w tekstach biblijnych, np. cytowanym Iz 60,17 i w takim określeniu Boga, a nie w terminologii pogańskiej albo w języku potocznym. Biskupi byłiby więc powołani do tego, aby na wzór samego Boga byli stróżami i opiekunami powierzonych im wspólnot. W tej misji mają naśladować samego Boga. Widzimy więc, że dla autora *Listu* bycie stróżem i opiekunem uczniów

¹⁵ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I* 44, 4; Lighfoot – Harmer, s. 79; BOK 10, s. 71.

¹⁶ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I* 50, 3; Lighfoot – Harmer, s. 84; BOK 10, s. 74.

¹⁷ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I* 59, 3; Lighfoot – Harmer, s. 94; BOK 10, s. 78.

Chrystusa przez biskupów ma o wiele głębszy sens, niż jak to zazwyczaj sądzono, bycie zwykłym stróżem czy nadzorcą w sensie świeckim, pozareligijnym.

Podsumowując dotychczasowe analizy, widzimy, że w *I Liście do Koryntian* Klemensa Rzymskiego pojawia się termin ἐπίσκοπος w liczbie pojedynczej, jak i ἐπίσκοποι w liczbie mnogiej, a także słowo ἐπισκοπή. Kontekst użycia terminu ἐπίσκοπος, a zwłaszcza jego liczba mnoga ἐπίσκοποι, wskazuje, że nie oznaczał on jeszcze jednego biskupa w formie episkopatu monarchicznego, tak jak wykształcił się on później, ale rozumiany był etymologicznie jako „nadzorca/opiekun/stróż”. Potwierdza to fragment 44,5, w którym autor *Listu* naprzemiennie pisał o biskupach i prezbiterach w znaczeniu „starszych”. Pojawia się jednak nowy element: biskupi i owi starsi sprawują λειτουργία, czyli pełnią posługę publicznej funkcji służby i nadzoru oraz czynności kultyczne. Mogło tu chodzić o celebrację sakramentów, zwłaszcza Eucharystii, ale nie mamy w tekście żadnej precyzyjnej wzmianki na ten temat. I jeśli chcemy twierdzić, że biskupi w I wieku „sprawowali liturgię”, to można to uczynić pod warunkiem, że termin λειτουργία będziemy rozumieć tak, jak był on rozumiany w tamtym czasie, a nie w późniejszych wiekach.

Z kolei *Pasterz Hermasa*, według świadectwa *Kanonu Muratoriego*, został napisany w Rzymie za pontyfikatu papieża Piusa I¹⁸, odzwierciedla więc sytuację Kościoła w Rzymie i może być wykorzystany do rekonstrukcji roli biskupów oraz prezbiterów w tym Kościele. Terminy ἐπίσκοπος/ἐπίσκοποι pojawiają się w tym dziele dwa razy, w *Visio* 3, 5, 1 i *Similitudo* 9, 21, 5. Moje analizy rozpocznę od pierwszego fragmentu. Hermas ujrzał pewną kobietę, która wyjaśnia mu budowę wieży symbolizującej Kościół i w *Visio* 3, 5, 1 dodaje:

Posłuchaj teraz, co ci powiem o kamieniach używanych na budowę. Te więc kamienie czworokątne, białe i przylegające do siebie spojeniami (συμφωνούντες ταῖς ἀρμογαῖς αὐτῶν), są to apostołowie, biskupi, nauczyciele i diakoni (οὗτοι εἰσιν οἱ ἀπόστολοι καὶ ἐπίσκοποι καὶ διδάσκαλοι καὶ διάκονοι),

¹⁸ Por. J. Quasten, *Patrologia*, t. 1, Casale Monferrato 1980, s. 89-100; F. Szulc, *Spór o „Pasterza” Hermasa*, VoxP 3 (1982) s. 340-350; F. Szulc, „Pasterz” Hermasa jako problem badawczy, VoxP 10 (1992) s. 117-136; M. Starowieyski, *W kręgu chrześcijańskiego wizjonerstwa – Hermas*, w: *Pierwsi świadkowie*, red. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, s. 205-210; G. Lusini, *Nouvelles recherches sur le texte du „Pasteur” d’Hermas*, „Apocrypha” 12 (2001) s. 79-97; P. Nautin, *Erma (Pastore)*, NDPAC I 1726-1728.

którzy postępowali zgodnie ze świętością Boga (οἱ πορευθέντες κατὰ τὴν σεμνοτητα τοῦ θεοῦ), wypełniając swoją posługę biskupa, nauczyciela czy diakona (ἐπισκοπήσαντες καὶ διδάξαντες καὶ διακονήσαντες) w sposób czysty i święty dla dobra wybranych Boga (ἀγνῶς καὶ σεμνῶς οἷς ἐκλεκτοῖς τοῦ θεοῦ). Jedni z nich pomarli, inni jeszcze żyją, a zawsze byli ze sobą zgodni, zachowywali wzajemnie pokój i jedni drugim słuchali. Dlatego i w budowie wieży spojenia ich przylegają do siebie¹⁹.

Białe, czworokątne kamienie, używane do budowania wieży, symbolizują Apostołów, biskupów, nauczycieli i diakonów. Widzimy tutaj, że autor łączy razem biskupów i diakonów (ἐπισκοπήσαντες καὶ διακονήσαντες), którzy w przyszłości będą stanowili hierarchię kościelną, z nauczycielami (διδάξαντες), którzy byli raczej przedstawicielami charyzmatycznej części Kościoła. Oni to jako kamienie są jakby w symfonii, przylegają do siebie w budowie spojeniami (συμφωνοῦντες ταῖς ἁρμογαῖς αὐτῶν), dlatego że postępowali zgodnie ze świętością Boga, czyli wypełniali w sposób czysty i święty powierzone im posługi. Nie wiemy, co autor miał na myśli, pisząc o wypełnianiu przez nich posługi „w sposób czysty i święty” (ἀγνῶς καὶ σεμνῶς). Być może chodzi o czystość w wierze, prawowierność i wierność nakazom Boga. Nieco więcej światła rzuca na ten wątek dalszy tekst: „Zawsze byli ze sobą zgodni, zachowywali wzajemnie pokój i jedni drugim słuchali (καὶ πάντοτε ἑαυτοῖς συνεφώνησαν καὶ ἐν ἑαυτοῖς εἰρήνην ἔσχον καὶ ἀλλήλων ἤκουον)”. Zachowywanie jedności między sobą, posiadanie pokoju w sobie samym i słuchanie innych to spełnianie swojej posługi w sposób czysty i święty. Zaskakuje jednak duży akcent położony na jedność, wzajemny pokój i słuchanie siebie nawzajem. Czyżby tego właśnie brakowało w Kościele w Rzymie w połowie II wieku? Pamiętajmy jednak, że tekst ma charakter apokaliptyczny, więc raczej jest to zachęta na przyszłość, a nie opis aktualnej sytuacji. A posługi, jakie pełnili, to ἐπισκοπήσαντες καὶ διδάξαντες καὶ διακονήσαντες, czyli posługę biskupa (dosł. „biskupując = nadzorując”), nauczając i służąc. Ani sam autor, ani kontekst jego wypowiedzi nie pozwala jednak precyzyjnie określić, na czym polegała ta posługa biskupa. W sensie ogólnym możemy się domyślać, że tak jak w przypadku Apostołów była to posługa głoszenia Ewangelii dla dobra wybranych

¹⁹ Hermas, *Pastor*, Visio 3, 5, 1, ed. J.B. Lighfoot – J.R. Harmer, *The Apostolic Fathers. Greek Text and English Translation of their Writings*, Grand Rapids 1992, s. 354, tł. A. Świderkówna, *Pierwsi świadkowie*, red. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, s. 219.

Boga (οἷς ἐκλεκτοῖς τοῦ θεοῦ). Ciekawe, że w *Liście Klemensa*, jak widzieliśmy, biskupi zostali ustanowieni dla nauczania „przyszłych wierzących”, tutaj natomiast – dla „wybranych Boga”.

Drugim fragmentem z *Pasterza Hermasa*, w którym pojawia się terminologia dotycząca biskupów, jest *Similitudo* 9, 21, 5:

A oto wierzący z dziesiątej góry, gdzie drzewa osłaniają swoim cieniem owce: Są to biskupi i ludzie gościnni (ἐπίσκοποι καὶ φιλόξενοι), którzy zawsze chętnie przyjmowali w swoich domach sługi Boże bez żadnej obłudy (οἵτινες ἡδέως εἰς τοὺς οἴκους ἑαυτῶν πάντοτε ὑπεδέξαντο τοὺς δούλους τοῦ θεοῦ ἅτερ ὑποκρίσεως). Biskupi w swej posłudze ochraniaли nieustannie wdowy i wszystkich cierpiących niedostatek, zawsze też prowadząc święte życie (οἱ δὲ ἐπίσκοποι πάντοτε τοὺς ὑστερημένους καὶ τὰς χήρας τῇ διακονίᾳ ἑαυτῶν ἀδιαλείπτως ἐσκέπασαν καὶ ἀγνῶς ἀνεστράφησαν πάντοτε). Ich więc wszystkich będzie Pan ochraniał przez całą wieczność. Ci, którzy tak postępowali, mają chwałę u Boga, a miejsce ich jest już razem z aniołami, jeśli tylko wytrwają aż do końca w służbie Panu (οἱ οὖν ταῦτα ἐργασάμενοι ἐνδοχοὶ εἰσι παρὰ τῷ θεῷ καὶ ἤδη ὁ τόπος αὐτῶν μετὰ τῶν ἀγγέλων ἐστίν, ἐὰν ἐπιμείνωσιν ἕως τέλους λειτουργοῦντες τῷ κυρίῳ)²⁰.

Fragment wspomina o biskupach i ludziach gościnnych, którzy zawsze przyjmowali chętnie sługi Boże w swoich domach. O ile we wcześniejszych tekstach rolą biskupów było głoszenie Ewangelii dla przyszłych wierzących i wybranych Boga, w tym fragmencie jest mowa bardziej o społecznej funkcji biskupa: przyjmowanie w gościnę ludzi w swoim domu. Dalej, nieustannie ochranianie wdów i wszystkich cierpiących niedostatek, czyli znowu działalność charytatywna, a nie ma tutaj żadnej wzmianki o nauczaniu czy głoszeniu Ewangelii. Ta posługa charytatywna biskupów w liczbie mnogiej (οἱ ἐπίσκοποι) określona jest w tekście przez wyrażenie τῇ διακονίᾳ, prawdopodobnie dlatego, że chodzi właśnie o ich aktywność społeczno-charytatywną, służbę potrzebującym braciom. Ci biskupi, którzy wspierają cierpiących niedostatek i najsłabszych, czyli wdowy w potrzebie, już teraz mają chwałę u Boga (ἐνδοχοὶ εἰσι παρὰ τῷ θεῷ), a ich miejsce jest z aniołami (καὶ ἤδη ὁ τόπος αὐτῶν μετὰ τῶν ἀγγέλων ἐστίν), jeśli tylko wytrwają do końca w służbie Panu (ἐὰν ἐπιμείνωσιν ἕως τέλους λειτουργοῦντες τῷ κυρίῳ).

²⁰ Hermas, *Pastor*, *Similitudo* 9, 27, 1-3; Lighfoot – Harmer, s. 510-512; BOK 10, s. 285.

W końcowej części ta „służba Panu” biskupów jest ponownie określona terminem λειτουργία, który we wcześniejszych tekstach, ze względu na kontekst, oznaczał nauczanie, głoszenie Ewangelii, a także sprawowanie funkcji kultycznych, tutaj natomiast łączy się bardziej z ich działalnością społeczno-charytatywną, która, co ciekawe, jest określana również terminem λειτουργία.

2. Prezbiter/prezbiterzy (πρεσβύτερος/πρεσβύτεροι)

W *I Liście do Koryntian* Klemensa Rzymskiego termin πρεσβύτεροι pojawia się po raz pierwszy w 1, 3, gdzie autor chwali zachowanie Koryntian przed buntem wobec prezbiterów: „Wszystko bowiem czyniliście, nie mając żadnego względu na osoby i postępowaliście stosownie do praw Bożych, poddani zwierzchnikom i oddając należną cześć starszym pomiędzy wami (τιμὴν καθήκουσαν ἀπονέμοντες τοῖς παρ’ ὑμῖν πρεσβύτεροις)”²¹. W dalszej części autor kontynuuje wychwalanie Koryntian, dodając, że młodym zalecali postawę godną i pełną umiaru, nappominali też kobiety, by wypełniały swoje obowiązki z sumieniem nieskazitelnym. Pojawiające się więc zaraz potem wspomnienie młodych wiekiem mogłoby sugerować, że starsi, którym oddawali należną cześć, to po prostu ludzie starsi wiekiem. Jednak kontekst uprzedni, w którym autor stwierdza, że Koryntianie postępowali zgodnie z prawami Bożymi (τοῖς νομίμοις τοῦ θεοῦ) i byli poddani zwierzchnikom (ὑποτασσόμενοι τοῖς ἡγουμένοις ὑμῶν), wskazuje raczej na to, że pisząc o poddaniu zwierzchnikom i starszym, miał na myśli raczej „starszych”, którzy przewodzili wspólnocie chrześcijańskiej. W takim razie πρεσβύτεροι w tym fragmencie, to „starsi” Kościoła w Koryncie. Jak jednak należy rozumieć ten termin: jako ogólnie „starszych” wspólnoty czy należących do drugiego stopnia hierarchii kościelnej? Nie ma wątpliwości, że chodzi tutaj zdecydowanie o pierwsze znaczenie, jako kierujących wspólnotą.

Po raz drugi termin pojawia się w 3, 3, ale jest on cytatem z Iz 3,5 i dotyczy osób starszych wiekiem, więc zostanie tutaj pominięty. Po raz trzeci natomiast, interesujący nas termin pojawia się w 21, 6: „Czcijmy Pana Jezusa Chrystusa, którego krew została za nas wylana, szanujmy zwierzchników (τοὺς προηγούμενους ἡμῶν αἰδεσθῶμεν), poważajmy

²¹ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I* 1, 3; Lighfoot – Harmer, s. 28; BOK 10, s. 51.

starszych (τοὺς πρεσβυτέρους τιμήσωμεν), młodych wychowujemy w bojaźni Bożej, a żony nasze kierujemy ku dobremu”²². Autor zachęca Koryntian do oddawani czci Chrystusowi, gdyż Jego krew została wylana za wszystkich, do szanowania zwierzchników i poważania starszych. W poprzednim fragmencie była mowa o poddaniu się zwierzchnikom wyrażonym za pomocą terminu τοῖς ἡγουμένοις ὑμῶν, tutaj natomiast jest zachęta do szanowania ich. Choć w poprzednim fragmencie owi zwierzchnicy to po grecku ἡγουμένοι, tutaj natomiast προηγουμένοι, to jednak sens jest jednakowy. Starszym należy się cześć, nawet jeśli w tekście tłumaczka oddała to przez „poważajmy”. Na to, że chodzi o to samo, jednoznacznie, wskazuje wyraźnie użycie rzeczownika greckiego τιμῆν w pierwszym tekście i czasownika τιμήσωμεν w drugim. Dla nas jednak najważniejsze jest pytanie, jak rozumieć termin τοὺς πρεσβυτέρους: jako „starszych” przewodzących wspólnocie czy po prostu jako starszych ludzi? Ze względu na duże podobieństwa w treści i praktycznie identyczną terminologię wydaje się bardziej prawdopodobne, że chodzi „starszych”, którzy stali na czele wspólnoty. Czyli „starsi” w sensie ogólnym, a nie prezbiterzy jako drugi stopień kapłaństwa w hierarchii kościelnej.

Kolejnym fragmentem *I Listu do Koryntian* Klemensa Rzymskiego, w którym pojawia się termin πρεσβύτεροι, jest 44,5-6:

Szczęśliwi ci prezbiterzy, którzy zakończyli swoją drogę (μακάριοι οἱ προοδοιπορήσαντες πρεσβύτεροι)! Dla nich przynajmniej dobiega ona właściwego kresu, przynosząc oczekiwane owoce (οἵτινες ἔγκαρπον καὶ τελείαν ἔσχον τὴν ἀνάληψιν). Nie potrzebując się lękać, że ktoś może ich usunąć z wyznaczonego stanowiska (οὐ γὰρ εὐλαβοῦνται μὴ τις αὐτοὺς μεταστήσῃ ἀπὸ τοῦ ἰδρυμένου αὐτοῖς τόπου). Widzimy bowiem, że niejednego odsunęliście od służby Bożej, choć żyjąc szlachetnie, sprawował ją w sposób nienaganny i zasługujący na szacunek (ὁρῶμεν γάρ, ὅτι ἐνίους ὑμεῖς μετηγάγετε καλῶς πολιτευομένους ἐκ τῆς ἀμέμπτως αὐτοῖς τετιμημένης λειτουργίας)²³.

Autor w kontekście usunięcia niektórych „starszych” wspólnoty korynckiej z urzędu przewodniczenia wspólnocie nazywa szczęśliwymi tych „starszych”, którzy zakończyli już swoją drogę. Chodzi o zakończenie sprawowania swojego urzędu przewodzenia wspólnocie czy

²² Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I* 21, 6; Lighfoot – Harmer, s. 54; BOK 10, s. 61.

²³ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I* 44, 5-6; Lighfoot – Harmer, s. 78; BOK 10, s. 71.

też śmierć? Wydaje się, że autor ma na myśli to drugie. Potwierdza to następne zdanie, że dla nich droga dobiega właściwego kresu i przynosi dobre owoce. Warto pamiętać kontekst tej wypowiedzi. W 44, 3-4 autor pisał o biskupach w liczbie mnogiej, którzy godnie sprawowali swój urząd i zostali usunięci, a zaraz w 44, 5 nazywa ich *πρεσβύτεροι*. Nie ulega żadnej wątpliwości, że chodzi tutaj o tych samych przywódców wspólnoty, którzy raz są określani „biskupami”, czyli „opiekunami/stróżami/zarządcami”, innym zaś razem *πρεσβύτεροι*, „starszymi”. Nie chodzi więc tutaj w żadnym wypadku o prezbiterów rozumianych jako drugi stopień hierarchii kościelnej. Potwierdza to wyraźnie dalsza część tekstu, w której jest mowa o tym, że owi „starsi”, którzy już odeszli do Pana, nie muszą się już lękać, że ktoś może ich usunąć z wyznaczonego stanowiska. Autor nie używa tutaj jakiejś precyzyjnej greckiej terminologii kościelnej na opisanie tego stanowiska, ale bardziej ogólnego określenia „z wyznaczonego miejsca (*ἀπὸ τοῦ ἰδρυμένου αὐτοῖς τόπου*). W kontekście jednak całej wypowiedzi nie ma wątpliwości, że chodzi o pozbawienie urzędu czy funkcji biskupa lub prezbitera w sensie „starszego” przewodzenia wspólnocie korynckiej. Bardzo ciekawa jest też ostatnia część tej wypowiedzi. Autor z pewnym wyrzutem konkluduje, że Koryntianie niejednego biskupa czy „starszego” odsunęli od służby Bożej, choć żył szlachetnie i sprawował ją w sposób nienaganny oraz zasługujący na szacunek. Ta „służba Boża”, jak zostało to przetłumaczone w tym miejscu na język polski, jest ponownie wyrażona w języku greckim za pomocą terminu *λειτουργία*. A ponieważ zadaniem zarówno *ἐπίσκοποι*, jak i *πρεσβύτεροι* jest *λειτουργία*, potwierdza to, że należy ich identyfikować ze sobą jako ogólnie przełożonych wspólnoty. Wskazuje na to wyraźnie liczba mnoga i absurdem byłoby widzenie tutaj w terminie *ἐπίσκοποι* episkopatu monarchicznego, a w *πρεσβύτεροι* – drugiego stopnia hierarchii kościelnej. I jedni, i drudzy to „stróże/nadzorcy i starsi” jako przewodzący wspólnocie²⁴. Wiemy zaś z poprzednich fragmentów, że *λειτουργία* wyraża służbę publiczną przewodzenia wspólnocie, sprawowanie kultu, ale także działalność społeczno-charytatywną *ἐπίσκοποι* i *πρεσβύτεροι*. Od takiej właśnie „liturgii” odsunęli Koryntianie swoich zwierzchników.

²⁴ Por. F. Rivas Rebaque, *Modelos de hospitalidad en la primera Carta de Clemente a los Corintios*, w: *Reimaginando los orígenes del cristianismo. Relevancia social y eclesial de los estudios sobre Orígenes del cristianismo*, red. C. Bernabé – C. Gil, Navarra 2008, s. 373-398.

Kolejnym fragmentem, w którym pojawia się termin *πρεσβύτεροι*, jest 47, 6 w kontekście upomnienia Koryntian: „To wstyd, umiłowani, wielki wstyd i rzecz niegodna życia w Chrystusie, słyszeć, że ów niezachwiany i stary Kościół w Koryncie przez jedną czy dwie osoby buntuje się przeciw prezbiterom (*πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους*)”²⁵. Autor nawiązuje tutaj do centralnej kwestii *Listu*, czyli do buntu niektórych członków wspólnoty korynckiej przeciw „straszym”, którzy przez to zasiali zamęt w lokalnym Kościele²⁶. Autor określa to jako wielki wstyd i rzecz niegodną życia w Chrystusie, że z powodu jednej czy dwóch osób prastary Kościół, założony przez św. Pawła Apostoła, buntuje się przeciwko „starszym”. Z punktu widzenia naszych analiz najważniejsze jest pytanie, jak w tym fragmencie rozumieć termin *πρεσβύτεροι*: jako ogólnie „starszych” wspólnoty czy też jako drugi kapłaństwa w hierarchii kościelnej? Nie ulega wątpliwości, że w kontekście dotychczas przeanalizowanych fragmentów *Listu* jego autor zdecydowanie miał na myśli ogólne rozumienie terminu *πρεσβύτεροι* jako „starszych”, przewodzących wspólnocie. Przywołany powyżej fragment wpisuje się w tę samą logikę i nie zawiera żadnych elementów, które sugerowałyby, że należy tutaj widzieć drugi stopień kapłaństwa.

Jeszcze bardziej dobitnie wybrzmiewa ten wątek w 54, 2, gdzie autor zachęca do odważnej postawy, aby ci, którzy są powodem rozłamu, odeszli i oddalili się od wspólnoty:

Któż wśród was jest wspaniałomyślny, współczujący, pełen miłości? Niech powie: Jeśli to ja jestem powodem buntu, niezgody, rozłamów, odchodzę, oddalę się, dokąd zechcecie, i zrobię to, co poleci zgromadzenie (*εἰπάτω· Εἰ δι' ἐμὲ στάσις καὶ ἔρις καὶ σχίσματα, ἐκχωρῶ, ἅπειμι, οὗ ἂν βούλησθε, καὶ ποιῶ τὰ προστασσόμενα ὑπὸ τοῦ πλήθους*). Byleby tylko trzódka Chrystusowa żyła w pokoju razem z wyznaczonymi sobie prezbiterami (*μόνον τὸ ποιῦναι τοῦ Χριστοῦ εἰρηνεύειν μετὰ τῶν καθεσταμένων πρεσβυτέρων*)²⁷.

Autor zachęca sprawców buntu, aby mieli odwagę powiedzieć, że jeśli oni są powodem buntu, niezgody czy rozłamów (*στάσις καὶ ἔρις καὶ*

²⁵ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I* 47, 6; Lighfoot – Harmer, s. 82; BOK 10, s. 72.

²⁶ Por. E. Prinzivalli, *La Prima Lettera di Clemente: le ragioni di un conflitto*, ASE 26 (2009) s. 23-46.

²⁷ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I* 54, 1-2; Lighfoot – Harmer, s. 88; BOK 10, s. 75.

σχίσματα), odejda, oddalą się (ἐκχωρῶ, ἄπειμι) i uczynią to, co poleci im większość, czyli wspólnota Kościoła (ποιῶ τὰ προστασσόμενα ὑπὸ τοῦ πλήθους)²⁸. Chodzi o to, aby wspólnota, określana w tekście jako „trójdka Chrystusa” (τὸ ποῖμνιον τοῦ Χριστοῦ) żyła w pokoju z ustanowionymi prezbiterami (εἰρηνεύετω μετὰ τῶν καθεσταμένων πρεσβυτέρων). Pojawia się tutaj bardzo ważne określenie „z ustanowionymi prezbiterami” (μετὰ τῶν καθεσταμένων πρεσβυτέρων), co wyraźnie wskazuje na to, że chodzi o ważne ustanowionych przełożonych wspólnoty, a nie o kogokolwiek. W tym fragmencie, podobnie jak w poprzednich, termin πρεσβύτεροι oznacza ogólnie „starszych” przewodzących wspólnotcie, a nie prezbiterów jako drugi stopień kapłaństwa hierarchicznego.

Termin πρεσβύτεροι pojawia się następnie w 55, 4, ale jest to wspomnienie starotestamentalnej Judyty, która „w czasie oblężenia miasta uprosiła starszych (ἡτήσατο παρὰ τῶν πρεσβυτέρων), by pozwolili jej pójść do obozu nieprzyjaciół. Choć kontekst tej wypowiedzi jest wyraźnie inny, to jednak warto odnotować obecność terminu „starszych” w żydowskich wspólnotach i ich roli przewodzenia tymże wspólnotom.

Ostatnim wreszcie fragmentem z *I Listu do Koryntian* Klemensa Rzymskiego, w którym pojawia się termin πρεσβύτεροι, jest tekst z 57, 1. Autor zachęca buntowników do podporządkowania się prezbiterom, przyjęcia zasłużonej kary jako drogi do nawrócenia i uległości. Nas interesuje tutaj początek tego wywodu:

Wy zatem, którzy daliście początek buntowi (Ὑμεῖς οὖν οἱ τὴν καταβολὴν τῆς στάσεως ποιήσαντες), podporządkujcie się waszym prezbiterom (ὑποτάγητε τοῖς πρεσβυτέροις), przyjmijcie karę jako drogę do nawrócenia, zginając kolana waszego serca (παιδεύθητε εἰς μετάνοιαν, κάμψαντες τὰ γόνατα τῆς καρδίας ὑμῶν)²⁹.

Autor *Listu* wyraźnie adresuje swoje wezwanie do buntowników w Koryncie i zachęca ich do poddania się „starszym” (ὑποτάγητε τοῖς πρεσβυτέροις), czyli uznania ich za prawowitych przełożonych wspólnoty korynckiej. Dalej zachęca ich do wejścia na drogę nawrócenia poprzez pokorne przyjęcie kary i „zgięcie kolan” swojego serca. Kontekst tej wypowiedzi ponownie sugeruje wyraźnie, że termin τοῖς πρεσβυτέροις

²⁸ Por. N. Widok, *Droga do świętości według Klemensa Rzymskiego*, VoxP 32 (2012) s. 727-735.

²⁹ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I* 57, 1; Lighfoot – Harmer, s. 92; BOK 10, s. 77.

oznacza tutaj znowu „starszych” jako przełożonych wspólnoty korynckiej, a nie prezbitarów jako drugi stopień kapłaństwa hierarchicznego.

Podsumowując, należy stwierdzić, że interesujący nas termin pojawia się w *I Liście do Koryntian* tylko w liczbie mnogiej jako πρεσβύτεροι. Prezentowani są oni zamiennie z ἐπίσκοποι i sprawowali oni, podobnie jak ἐπίσκοποι, λειτουργία, który to termin oznaczał służbę przewodzenia wspólnocie i celebracje kultu, a także działalność społeczno-charytatywną. Nie ulega zatem wątpliwości, że termin πρεσβύτεροι w *I Liście do Koryntian* Klemensa Rzymskiego oznacza zawsze „starszych” jako przełożonych wspólnoty, nigdy zaś drugi stopień kapłaństwa hierarchicznego, tak jak np. w *Listach* Ignacego z Antiochii.

Jeśli chodzi natomiast o *Pasterza* Hermasa, to termin πρεσβύτεροι pojawia się w nim trzy razy: *Visio* 2, 4, 2-3; 3, 11, 2-3 i 3, 12, 2-3. Jednak drugi i trzeci cytat dotyczą osób starszych wiekiem lub duchem, które zostaną tutaj pominięte. Jedyńm fragmentem, który dotyczy naszej tematyki, jest *Visio* 2, 4, 2-3. Po początku, w 2, 4, 1 Hermas opisuje widzenie, jakie otrzymał podczas snu pięknego młodzieńca, który wypytywał go, kim jest owa starsza kobieta (Τὴν πρεσβυτέραν), i kiedy odparł, że to Sibilla, tamten skorygował go, mówiąc, że to Kościół (Ἡ Ἐκκλησία). I dalej czytamy:

Później miałem widzenie w moim domu. Przyszła sędziwa niewiasta i zapytała mnie, czy już dałem książeczkę starszym (τοῖς πρεσβυτέροις). Zaprzeczyłem. „Dobrze uczyniłeś, rzeczy, bo mam jeszcze kilka słów do dodania. Kiedy ukończę całość, ty słowa te oznajmisz wszystkim wybranym (διὰ σοῦ γνωρισθῆσεται τοῖς ἐκλεκτοῖς πᾶσιν). Sporządzisz zatem dwa odpisy małej książeczki i pošlesz jeden Klemensowi, a drugi Grapte. Klemens swój pošle innym miastom, to bowiem zostało mu zlecone. Grapte zaś będzie pouczała wdowy i sieroty. A ty odczytasz [tę książeczkę] w tym mieście w obecności starszych kierujących Kościołem (σὺ δὲ ἀναγνώσῃ εἰς ταύτην τὴν πόλιν μετὰ τῶν πρεσβυτέρων τῶν προῖταμένων τῆς ἐκκλησίας)³⁰.

Termin πρεσβύτεροι pojawia się w tym fragmencie dwa razy. Na początku starsza kobieta, symbol Kościoła, pyta Hermasa, czy już dał książeczkę objawień, którą napisała prezbitarom (τοῖς πρεσβυτέροις). Samo użycie tego terminu w tym miejscu jeszcze nie przesądzałoby o jego znaczeniu, ale późniejszy kontekst potwierdza, że chodzi o „starszych”

³⁰ Hermas, *Pastor*, *Visio* 2, 4, 2-3; Lighfoot – Harmer, s. 344-346; BOK 10, s. 216.

kierujących Kościołem w Rzymie. Kiedy bowiem ukończy poprawianie owej książeczki, Hermas ma dać poznać jej słowa wszystkim wybranym (τοῖς ἐκλεκτοῖς πᾶσιν). Bezpośredni kontekst nie wskazuje, o kogo chodzi, ale całość dzieła sugeruje, że owi wybrani to członkowie lokalnej wspólnoty chrześcijańskiej. Hermas ma im obwieścić słowa tej książeczki nie bezpośrednio, ale poprzez „starszych” (μετὰ τῶν πρεσβυτέρων). Na zakończenie tekstu wspomniana kobieta poleca mu bowiem, aby odczytał tę książeczkę w obecności prezbiterów kierujących Kościołem (μετὰ τῶν πρεσβυτέρων τῶν προΐταμένων τῆς ἐκκλησίας). Nie mamy więc żadnej wątpliwości, że chodzi tutaj o prezbiterów w sensie ogólnym – „starszych”, którzy mieli za zadanie przewodzić Kościołowi w Rzymie.

Termin πρεσβύτεροι zatem w *Pasterzu* Hermasa oznacza wyraźnie „starszych” w sensie ogólnym, którzy kierowali wspólnotą, a nie drugi stopień hierarchii kościelnej. Oni to przewodzili Kościołowi w Rzymie i nie mamy w tym dziele żadnej wzmianki na temat biskupów, choć niewykluczone, że w kategorii „starsi” mieścili się również oni. W połowie II wieku w Rzymie nie wyróżniano ich spośród grona „starszych”. Nie ma też żadnej wzmianki o jednym biskupie, który kierowałby Kościołem w Rzymie na początku II wieku. Źródła związane z Kościołem w Rzymie w I i II wieku, takie jak *I List do Koryntian* Klemensa Rzymskiego i *Pasterz* Hermasa, nie potwierdzają istnienia episkopatu monarchicznego, Kościołem zaś w tym mieście kierowali prezbiterzy, ale rozumiani jako „starsi” przewodzący wspólnocie. Żadne natomiast ze źródeł dotyczących Rzymu nie potwierdza, że termin πρεσβύτεροι należałoby rozumieć jako drugi stopień hierarchii kościelnej, ani też istnienia jakiegoś „kolegium prezbiterów”, którzy kierowaliby Kościołem rzymskim. Nie występuje w nich ani żaden termin typu „kolegium prezbiterów”, ani sama idea nie jest wyrażona za pomocą innego słownictwa.

Oprócz tych dwóch pism powstałych w środowisku rzymskim mamy jeszcze dwie, bardzo ciekawe wzmianki dotyczące naszej tematyki w tekstach Ireneusza z Lyonu. Z jednej strony Euzebiusz z Cezarei przytacza fragmenty *Listu* Ireneusza do papieża Wiktora, który włączył się w ten sposób w kontrowersję dotyczącą daty świętowania Paschy, która, jak wiemy, była celebrowana w Azji Mniejszej 14 Nisan według zwyczaju żydowskiego (tzw. *kwartodecymanie*), natomiast w Rzymie i Aleksandrii – w pierwszą niedzielę po 14 Nisan. Kiedy papież Wiktor „powziął zamiar odłączenia od jedności Kościoła wszystkich gmin azjatyckich i Kościołów sąsiednich” (HE V 24, 9), biskup Polikrates z Efezu, jako

przywódca Kościołów w Azji Mniejszej, napisał do niego *List*, broniąc zwyczaju małoazjatyckiego jako mającego pochodzenia apostołskie od Jana Apostoła. Euzebiusz w takim kontekście przytacza fragmenty *Listu* Ireneusza:

Wśród nich byli także prezbiterzy, którzy przed Soterem stali na czele Kościoła, któremu ty teraz przewodzisz (οἱ πρὸ Σωτῆρος πρεσβύτεροι, οἱ προστάντες τῆς ἐκκλησίας ἢς σὺ νῦν ἀφηγῇ), a więc Anicet, Pius, Hygin, Telesfor, Sykstus, ale ani oni sami nie zachowywali takiego zwyczaju [celebracji 14 Nisan], ani nie pozwalali na to swoim podwładnym, a jednak [...] żyli w pokoju z wiernymi, którzy przychodzili do nich z Kościołów, w których istniał ten zwyczaj [...]. I nigdy się nie zdarzyło, by z tego powodu ktokolwiek miał być wykluczony; co więcej, prezbiterzy, twoi poprzednicy (οἱ πρὸ σοῦ πρεσβύτεροι τοῖς ἀπὸ τῶν παροικιῶν τηροῦσιν ἑμπὸν εὐχαριστίαν), którzy sami nie zachowywali tego zwyczaju, posyłali Eucharystię wiernym Kościołów zachowujących go³¹.

Ireneusz nazywa poprzedników Wiktora, którzy kierowali Kościołem w Rzymie przed Soterem, πρεσβύτεροι, ale termin ten należy rozumieć zdecydowanie jako „starsi” przewodzący wspólnocie, a nie jako drugi stopień hierarchii kościelnej. Liczba mnoga nie dowodzi istnienia żadnego „kolegium prezbiterów”, ale odnosi się po prostu do wielu poprzedników Wiktora. Potwierdza to wyraźnie dalsza część tekstu, w której wymienia imiennie tych poprzedników, cofając się wstecz: Anicet, Pius, Hygin, Telesfor, Sykstus. Euzebiusz, powołując się na Ireneusza, przytacza pełną listę biskupów Rzymu po Piotrze: Linus, Anaklet, Klemens, Ewaryst, Aleksander, Sykstus, Telesfor, Hygin, Pius, Anicet, Soter, Eleuteros³². Zatem za pontyfikatu Wiktora (189-199), pod koniec II wieku nadal używano terminu πρεσβύτεροι na określenie „starszych” i przełożonych Kościoła w Rzymie, choć równocześnie kierowali nim już pojedynczy biskupi, którzy byli zaliczani do grona owych „starszych”. Jeśli natomiast przyjąć, że πρεσβύτεροι oznacza tutaj drugi stopień w hierarchii kościelnej, tak jak w Antiochii, wtedy dochodzimy do absurdu, że biskupi byli jednocześnie biskupami i prezbiterami. Kontekst wypowiedzi nie pozwala jednak na takie jego rozumienie.

³¹ Eusebius Caesariensis, *HE* V 24, 14-15; Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, tł. A. Caba, ŻMT 70, Kraków 2013, s. 366-367.

³² Eusebius Caesarensis, *HE* V 6, 4, ŻMT 70, s. 325.

Drugi fragment pochodzi z *Adversus Haereses* III 3, 3 i pojawia się w kontekście argumentacji za sukcesją apostolską przekazywaną przez kolejnych biskupów: „Wkrótce po założeniu i ustanowieniu Kościoła błogosławieni Apostołowie przekazali zadanie kierowania tymże Kościołem Linusowi (τὴν τῆς ἐπισκοπῆς λειτουργίαν ἐνεχείρισαν). To tego właśnie Linusa wspomniał Paweł w swoich listach do Tymoteusza”³³. W tym fragmencie Ireneusz wyraźnie stwierdza, że Apostołowie po założeniu i ustanowieniu Kościoła w Rzymie przekazali kierowanie nim Linusowi, co potwierdza również starożytne łacińskie tłumaczenie tego zwrotu: *Lino episcopatum administrandae ecclesiae tradiderunt*. Zauważmy, że powraca znane nam już wcześniej wyrażenie τῆς ἐπισκοπῆς, tłumaczone już tutaj jednoznacznie na język łaciński przez *episcopatum*, co potwierdza, że oznaczał on urząd biskupi, a nie tylko godność, a owo zadanie kierowania Kościołem w Rzymie nazwane jest ponownie λειτουργία. Nie znajdujemy jednak żadnego wyjaśnienia, na czym miałyby konkretnie polegać to kierowanie Kościołem w Rzymie, ani jak konkretnie rozumieć termin λειτουργία. Znajdujemy więc zadziwiającą zbieżność terminologii Ireneusza z *I Listem do Koryntian* Klemensa Rzymskiego i *Pasterzem Hermasa*. Teolog z Lyonu stara się wykazać, że Apostołowie od początku ustanowili jednego swojego następcę do kierowania Kościołem w Rzymie, właśnie Linusa, i katalizatorem dla niego, jak pewnie słusznie przypuszcza Simonetti, były prawdopodobnie działania gnostyków powołujących się na tradycję sekretną. Nie ma natomiast tutaj mowy o żadnym rzekomym „kolegium prezbiterów”, które miałyby kierować Kościołem rzymskim.

Przyjmując rozumienie terminu πρεσβύτεροι jako drugi stopień hierarchii kościelnej, tak jak w Antiochii, uczeni, zwłaszcza w obszarze języka niemieckiego, zaproponowali hipotezę *Hauskirchen* (*Hausgemeinden*) do wyjaśnienia początków Kościoła w Rzymie³⁴. Opiera się ona na stwierdzeniach Pawła Apostoła z Rz 16,3-14 i 1Kor 16,15 w których pozdrawia on m.in. Pryskę i Akwilę oraz „Kościół, który jest w ich domu”, a także na tzw. *tituli* kościołów, które nie dotyczyły świętych, ale prawdopodobnie właścicieli domów prywatnych, w których odbywały się celebracje

³³ Iraeneus Lugdunensis, *Adversus Haereses* III 3, 3, ed. A. Rousseau – L. Doutelleau, Irénée de Lyon. *Contre les Hérésies*, t. 2, Paris 2017, s. 34-35, tł. J. Brylowski, Św. Ireneusz z Lyonu, *Adversus Haereses*, Pelplin 2018, s. 206-207.

³⁴ Por. P. Lampe, *Die Stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten*, Tübingen 1989, tł. M. Steinhauser, *From Paulus to Valentinus. Christians at Rome in the First Two Centuries*, Minneapolis 2003.

liturgii. Stąd wysunięto wniosek, że Kościół w Rzymie składałby się z małych, rodzinnych wspólnot, które udostępniałyby swoje domy dla większych celebracji wspólnotowych. Te wspólnoty byłyby względnie autonomiczne, kierować miał nimi prezbiter, „starszy” albo biskup-prezbiter („starszy”), a całym Kościołem w Rzymie w II wieku kierowałoby kolegium prezbiterów złożone z prezbiterów kierujących wspomnianymi kościołami domowymi. Brent i Stewart-Sikes poszli jeszcze dalej, sugerując, że taka struktura wielu małych wspólnot w Rzymie utrzymałaby się aż do pontyfikatu papieża Korneliusza, czyli do połowy III wieku. Hipoteza błyskotliwa, ale niemająca żadnego uzasadnienia w zachowanych źródłach z I i II wieku oraz należąca do gatunku *fantasy*. Simonetti, jak wspominałem, jest zdania, że episkopat monarchiczny utrwaliłby się w Rzymie za pontyfikatu papieża Wiktora (189-198), czyli w ostatnim dziesięcioleciu II wieku, i za nim powtarza to większość uczonych³⁵. Nie ma jednak żadnych przekonujących argumentów za taką datacją. Wiemy od Euzebiusza (*HE* V 24), że podczas sporu na temat daty celebracji Paschy biskup Polikarp ze Smyrny przybył do Rzymu jako przedstawiciel Kościołów Azji Mniejszej i kwartodecyman, aby przedyskutować tę kwestię z papieżem Anicetem (154-166). Nie spotkał się jednak wtedy w Rzymie z żadnym rzekomym „kolegium prezbiterów”, ale z jednym biskupem stojącym na czele Kościoła rzymskiego. A to oznacza, że episkopat monarchiczny istniał w Kościele w Rzymie już w połowie II wieku, kierował nim jeden biskup, nazywany również zgodnie z dawnym zwyczajem ogólnie „starszym”, czyli przełożonym wspólnoty, a nie prezbiterem rozumianym jako drugi stopień w hierarchii kościelnej. Nie wiemy jednak, jak do końca ocenić listę biskupów Rzymu przytaczaną przez Ireneusza. Jeśli jest ona próbą przeniesienia statusu episkopatu monarchicznego z końca II wieku na lata sześćdziesiąte I wieku w celu wykazania gnostykom ciągłość tradycji i sukcesji apostolskiej od Piotra aż do jego czasów, wtedy byłaby ona mało wiarygodna, ale jeśli nie, to potwierdzałaby istnienie w Rzymie episkopatu monarchicznego praktycznie od samego początku, od Piotra. Ci biskupi Rzymu byli jednocześnie nazywani *πρεσβύτεροι*, co należy rozumieć ogólnie jako „starszych”. I jeśli ktoś kwestionuje wiarygodność listu Ireneusza, na nim spoczywa obowiązek udowodnienia tego, nie na tym, kto ją krytycznie przyjmuje.

³⁵ Por. M. Simonetti, *Una nuova ipotesi su Ippolito*, „Augustinianum” 36 (1996) s. 13-46; M. Simonetti, *Roma cristiana tra vescovi e presbiteri*, *VetChr* 43 (2006) s. 5-17 (zwł. s. 11-14).

Podsumowując, wszystkie źródła dotyczące Kościoła w Rzymie potwierdzają, że kierowali nim πρεσβύτεροι w sensie „starsi”, czyli przełożeni wspólnoty, utożsamiani niekiedy z ἐπίσκοποι. Nigdy jednak w źródłach związanych z Rzymem termin πρεσβύτεροι nie był rozumiany jako drugi stopień hierarchii kościelnej, tak jak w *Listach* Ignacego z Antiochii. Zadaniem tych biskupów i starszych była λειτουργία, czyli przewodzenie wspólnocie, celebrowanie kultu, a także działalność charytatywna wobec potrzebujących braci. Nigdzie jednak w źródłach nie pojawia się określenie typu „kolegium prezbiterów”, wyraźnie wymyślone przez uczonych. Kościołem w Rzymie kierowali πρεσβύτεροι, ale rozumiani jako „starsi”, a nie jako drugi stopień hierarchii kościelnej, gdyż źródła nie potwierdzają w żadnym wypadku takiego rozumienia. W zależności od oceny listy biskupów Rzymu przytaczanej przez Ireneusza nie można wykluczyć, że w Kościele rzymskim od początku, czyli od Piotra, istniał episkopat monarchiczny, choć biskupi nadal byli określani dawnym ogólnym terminem πρεσβύτεροι – „starsi”, jako przełożeni wspólnoty. Dyskusja pomiędzy Polikarpem a papieżem Anicetem potwierdza, że mamy wyraźny dowód na istnienie episkopatu monarchicznego w Rzymie już w połowie II wieku.

Bibliography

Sources

- Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios I*, ed. J.B. Lighfoot – J.R. Harmer, *The Apostolic Fathers. Greek Text and English Translation of their Writings*, Grand Rapids 1992, tł. A. Świderkówna, *List do Kościoła w Koryncie*, w: *Pierwsi świadkowie*, red. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, s. 51-87.
- Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica*, tł. A. Caba, Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, ŻMT 70, Kraków 2013.
- Iraeneus Lugdunensis, *Adversus Haereses*, ed. A. Rousseau – L. Douteleau, Irénée de Lyon, *Contre les Hérésies*, t. 3, Paris 2017, tł. J. Brylowski, Św. Ireneusz z Lyonu, *Adversus Haereses*, Pelplin 2018.
- Hermas, *Pastor*, ed. J.B. Lighfoot – J.R. Harmer, *The Apostolic Fathers. Greek Text and English Translation of their Writings*, Grand Rapids 1992, tł. A. Świderkówna, *Pasterz Hermasa*, w: *Pierwsi świadkowie*, red. M. Starowieyski BOK 10, Kraków 1998, s. 211-299.

Studies

- Beatrice P.F., *Clemente Romano*, w: *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiana*, t. 1, red. A. di Berardino, Genova 2007, k. 1073-1077.
- Bielak W., *Kilka uwag na temat początków urzędu biskupiego w ujęciu historycznym*, „Vox Patrum” 30/55 (2010) s. 63-76.
- Bradshaw P.F., *Presbyteroi in the First Two Christian Centuries*, w: *Papers presented at the Eigtheenth Internantional Conference on Patristic Studies held in Oxford 2019*, t. 3: *Deacons and Diakonia; Bishops, Presbyters and Laypeople*, red. M. Vinzent – A. Smetts – B. J. Koet, Studia Patristica 106, Leuven – Paris – Bristol 2021, s. 71-76.
- Brent A., *The Ignatian Epistles and the Three-fold Ecclesiastical Order*, „Journal of Religious History” 17 (1993) s. 18-32.
- Burchael J.T., *From Synagoge to Church: Public Services and Offices in the Earliest Christian Communities*, Cambridge 1992.
- Burke P., *The Monarchical Episcopate at the End of the First Century*, „Journal of Evangelical Studies” 7 (1970) s. 499-518.
- Dassmann E., *Zur Entstehung des Monoepiskppats*, „Jahrbuch für Antikes Christentum” 17 (1974) s. 74-90.
- Dassmann E., *Hausgemeinde und Bischofsamt*, w: *Vivarium: Festschrift Theodor Klauser zum 90. Geburtstag*, Münster 1984, 82-93.
- Goodspeed E.J., *Index Patristicus sive Clavis Patrum Apostolicorum Operum*, Leipzig 1907.
- Halleux de A., *Ministers in the Didache*, w: *The Didache in Modern Research*, red. J.A. Draper, Leiden 1996, s. 300-320.
- Ihnatowicz J., *Dlaczego prezbiter nie może udzielać święceń? Biskup i prezbiter w pierwotnym*
- Kościele*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 2 (2003) s. 213-232.
- Kasprzak D., *Teologia kapłaństwa i urzędu kapłańskiego w I wieku chrześcijaństwa*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 63/2 (2010), s. 101-125.
- Lampe P., *Die Stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten*, Tübingen 1989, tł. M. Steinhauser, *From Paulus to Valentinus. Christians at Rome in the First Two Centuries*, Minneapolis 2003.
- Lebek W.D., *Das Datum des ersten Clemensbriefes*, w: *Von Homer bis Landino. Beiträge zur Antike und Spätantike sowie zu deren Rezeptions- und Wirkungsgeschichte*, red. B.R. Suchla, Berlin 2011, s. 133-206.
- Lusini G., *Nouvelles recherches sur le texte du „Pasteur” d’Hermas*, „Apocrypha” 12 (2001) s. 79-97.
- Misiarczyk L., *Biskupi i prezbiterzy w Kościołach I i II wieku (Jerozolima, Azja Mniejsza i Grecja, Antiocha)*, cz. 1, „Vox Patrum” 91 (2024) s. 435-466.
- Nagy S., *Prezbiterzy w pierwotnej gminie jerozolimskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 8/1 (1961) s. 5-22.
- Nagy S., *Hierarchia kościelna w okresie misyjnej działalności św. Pawła*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 11/2 (1964) s. 55-79.

- Nagy S., *Hierarchia Kościelna w ostatnim okresie życia św. Pawła*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 13/2 (1966) s. 23-44.
- Nautin P., *Erma (Pastore)*, w: *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, t. 1, red. A. di Berardino, Genova 2007, k. 1726-1728.
- Pietras H., *Od prezbiteratu do kapłaństwa: ewolucja pojęć i urzędu*, „Studia Bobolanum” 3 (2002) s. 5-17.
- Popowski P., *Wielki Słownik Grecko-Polski*, Warszawa 1997.
- Pouderon B., *Clément de Rome, Flavius Clemens et le Clément juif*, w: *Studi su Clemento Romano*, red. P. Luisier, Orientalia Christiana Analecta 268, Roma 2003, s. 197-218.
- Prinzivalli E., *La Prima Lettera di Clemente: le ragioni di un conflitto*, „Annali di Storia dell'Esegesi” 26 (2009) s. 23-46.
- Quasten J., *Patrologia*, t. 1, Casale Monferrato 1980.
- Rivas Rebaque F., *Modelos de hospitalidad en la primera Carta de Clemente a los Corintios*, w: *Reimaginando los orígenes del cristianismo. Relevancia social y eclesial de los estudios sobre Orígenes del cristianismo*, red. C. Bernabé – C. Gil, Navarra 2008, s. 373-398.
- Rivas Rebaque F., *Los obispos en Ignacio de Antioquia: Cuadros sociales dominantes de la memoria colectiva Cristiana*, „Estudios Ecclesiasticos” 83 (2008) s. 23-49.
- Rostworowski J., *Charakter i znaczenie biskupstwa w pierwszych dwóch wiekach dziejów Kościoła*, Kraków 1925.
- Schollgen G., *Monoepiskopos und monarchischer Episkopat: Eine Bemerkung zur Terminologie*, „Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft” 77 (1986) s. 146-151.
- Simonetti M., *Una nuova ipotesi su Ippolito*, „Augustinianum” 36 (1996) s. 13-46.
- Simonetti M., *Presbiteri e vescovi nella Chiesa del I e II secolo*, „Vetera Christianorum” 22 (1996) s. 115-132.
- Simonetti M., *Roma cristiana tra vescovi e presbiteri*, „Vetera Christianorum” 43 (2006) s. 5-17.
- Skierkowski M., *Od Apostołów do biskupów – trzy drogi*, „Studia Teologiczne. Białystok, Drohiczyn, Łomża” 29 (2011) s. 29-55.
- Starowieyski M., *Interwencja Biskupa Rzymu – św. Klemens Rzymski*, w: *Pierwsi świadkowie*, red. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, s. 45-50.
- Stewart A., *The Original Bishops*, Grand Rapids 2014.
- Szulc F., *Spór o „Pasterza” Hermasa*, „Vox Patrum” 3 (1982) s. 340-350.
- Szulc F., *„Pasterz” Hermasa jako problem badawczy*, „Vox Patrum” 10 (1992) s. 117-136.
- Wagner J., *Die Anfänge des Amtes in der Kirche. Presbyter und Episkopen in der früh-christlichen Literatur*, Tübingen 2011.
- Widok N., *Droga do świętości według Klemensa Rzymskiego*, „Vox Patrum” 32 (2012) s. 727-735.
- Zawadzki A., *Sylwetka i funkcja prezbitera w pierwszych wspólnotach chrześcijańskich na podstawie autentycznych listów św. Pawła (lata 50-67 po Chr.)*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 25/3 (2016) s. 25-42.
- Zizioulas J. D., *Eucharist, Bishop, Church: The Unity of the Church in the Divine Eucharist and the Bishop During the First Three Centuries*, Eugene 2001.